

Spiritualiteetin monet merkitykset

JOHDANTO

Spiritualiteetti on termi, jota on käytetty suomalaisessa teologiassa 1970-luvulta alkaen.¹ Perinteisesti termi oli käytössä vain katolisessa kirkossa aina 1960-luvulle saakka.² Heikki Kotila toteaa artikkelissaan vuodelta 2003, että spiritualiteetti on kotiutunut suomen kieleen uudenlaisen uskonnollisen ja teologisen kirjallisuuden ansiosta sekä hiljaisuuden retriittien ja hengellisen ohjauksen myötä. Spiritualiteetti viittaa erityisesti rukouksen, mietiskelyn ja ihmisen sisäisen uskonnollisen elämän kuvaukseen. Näissä yhteyksissä sana tarkoittaa hengellistä elämää, erityisesti uskon kokemuksellista ulottuvuutta. Kotila tunnistaa myös toisen spiritualiteettiin liittyvän ilmiön länsimaisessa kulttuurissa. Hän toteaa yleisesti, että 1960- ja 1970-luvuilla spiritualiteetti irtosi terminä sekä traditionaalisen uskon että kirkkoinstituution yhteydestä. Sana alkoi viitata käytäntöihin, joiden avulla etsittiin elämän eheyttä ja kokonaisvaltaisuutta.³ Spiritualiteetilla saatiin tarkoitaa omaehtoisesti luotua uskonnollisuutta tai henkisyyttä, henkilökohtaista spiritualiteettia.⁴

Tässä artikkelissa kartoitan spiritualiteetti-termin merkityksen perusmuutoksia englanninkielisessä kirjallisuudessa viidenkymmenen vuoden aikana. Tarkoitukseni on huojentaa hämmennystä, jota tutkija ei voi väistää törmätessään spiritualiteetin määritelmien viidakkoon. Kuvaan spiritualiteetti-termin muutoksia teologiassa ja kulttuurimuutoksen heijastumina terveydenhoitoalan kirjallisuudessa Isossa-Britanniassa, Yhdysvalloissa,

-
- 1 Seppo A. Teinonen käytti luennoissaan spiritualiteetti-termiä jo 1960-luvun puolivälissä ja seuraavilla vuosikymmenillä keskiaikaisen mystiikan teosten suomennostensa kommentaareissa, kuten Ignatius de Loyola, *Pyhiinvaeltajan kertomus* 1979 (s. 110) ja *Pyhä Franciscus ja rouva Köyhyys* 1985 (s. 11).
 - 2 Schneiders 1989, 678.
 - 3 Kotila 2003, 13–18. Spirituaali-sanan määrittelyä vaikeuttaa se, että englannin kielessä ei ole kuin yksi sana spiritual, joka tarkoittaa sekä henkistä että hengellistä.
 - 4 Thompson 1995, 1–5.

Kanadassa ja Australiassa. Vatikaanin toista konsiilia 1962–1965 pidetään yhtenä ajallisena virstanpylväänä spiritualiteetti-käsitteen muutosprosessissa.⁵ Toinen tärkeä ajoitus tämän artikkelin kannalta on vuonna 1967 perustettu St. Christopher's Hospice Lontoossa. Alkuvaiheessa hoitotyön keskeisenä ulottuvuutena oli selkeästi kristillinen spiritualiteetti. Seuraavan kahdenkymmenen vuoden aikana spiritualiteetti hoidon ulottuvuutena säilyi, mutta sen merkitys muuttui ratkaisevalla tavalla.

Vaikka Raamattu kuvaakin hengellisyyttä sen eri ilmenemismuodoissaan, terminä spiritualiteetti ei kuitenkaan esiinny Raamatun kirjoituksissa. Termi palautuu 1600-luvulla esiintyneen ranskalaisen *spiritualité*-sanan kautta latinalaiseen sanaan *spiritualitas*. Tämä puolestaan pohjautuu *spiritus*-sanaan ja kreikan *pneuma*-sanaan. Niiden merkityksiä on hengen ohella myös hengitys, tuuli ja ilmapirta.⁶ *Spiritualitas*-termillä oli 1200-luvulla erilaisia merkityksiä. Termin nykyisten käyttötapojen kannalta on kiintoisaa, että jo tuolloin sillä tarkoitettiin sisäisen elämän sfääriä. Spiritualiteetti otti paikan ”sydämessä”, sisäisyydessä. Ranskassa 1600-luvulla spiritualiteetti liitettiin kvietismin nimellä tunnettuun mystiikan hengelliseen liikkeeseen, joka joutui katolisen kirkon epäsuosioon. Tästä syystä sana hävisi teologisesta käytöstä. Luostareissa termi kuitenkin liitettiin erityiseen hengelliseen kilvoitteluun. Toisaalta termiä ryhdyttiin käyttämään teologiassa uudelleen 1900-luvun alussa. Sillä tarkoitettiin hengellisen kokemuksen teoreettista pohdintaa ranskankielisessä katolisessa tieteellisessä kirjallisuudessa. Sana spiritualiteetti havaittiin sopivaksi sateenvarjo-termiksi askeesin ja mystiikan tutkimuksessa.⁷ Termin käyttö levisi myös muihin kieliin. Voitanee sanoa yleisesti, että vielä 1950-luvulla oli jokseenkin yhtenäinen käsitys spiritualiteetin ydinluonteesta. Esimerkiksi englannin kielen

spiritual-sanan saatemielteet olivat yksinomaan uskonnollisia: ne liittyivät rukoukseen, hurskauteen ja mystiikkaan.⁸

Perinteisesti spiritualiteetti merkitsee kristillistä elämänmuotoa. Spiritualiteetti on se tapa, jolla kristillistä elämää eletään. Siinä on kysymys sitoutuneen ja aidon kristillisen ek-sistenssin etsinnästä. Se toteutetaan liittämällä yhteen kristinuskon perusajatukset ja koko se kokemus, joka on saatu elämällä kristillisen uskon pohjalta ja sen määrittelemissä puitteissa.⁹ Ytimeltään se viittaa subjektiiviseen kokemuksellisuuteen, hengelliseen elämään.¹⁰ Aikaisemmin eri kielissä puhuttiin spiritualiteetin sijasta hurskaudesta. Sillä tarkoitettiin ihmisen sisäistä uskonnollista elämää ja sen harjoittamista. Spiritualiteetti-termi auttoi vapautumaan vanhahtavalta tuntuvasta käsitteestä.¹¹

Kanadassa elämäntyönsä tehnyt roomalaiskatolinen teologi Walter Principe on vuonna 1983 julkaistussa artikkelissaan kuvannut perinteisiä spiritualiteetin ymmärtämistapoja roomalaiskatolisessa kirkossa. Termin käyttö liittyi läheisesti sääntökuntien elämään luostareissa. Yhteisöjen jäsenillä oli yhtenäinen käsitys termin merkityksestä. Principen määritelmän mukaan spiritualiteetti on ”tapa, jolla henkilö ymmärsi ja eli kontekstissaan valittua uskonnollista aatesisältöä herkistyneenä hengen valtatapiirille tai transsendentille”.¹² Amerikkalaisen uskontotieteen professorin Lucy Bregmanin analyysin mukaan tuossa määritelmässä hengen valtapiiri viittaa sekä inhimilliseen henkeen että Pyhään Henkeen. Transsendentti puolestaan viittaa Jumalaan. Bregman toteaa, että tällainen määritelmä, jossa spiritualiteetin ja uskonnon positiivista yhteyttä ei aseteta kyseenalaiseksi, poikkeaa selkeästi nykyisistä spiritualiteetti-termin käytötavoista. Vaikka monien kohdalla spiritualiteetti ja uskonto liittyvät edelleen yhteen, useat asiat ovat muuttuneet. Yhteydet näiden kahden

kategorian välillä ovat tulleet epäselvemmiksi, hämäämmiksi ja liukuvammiksi.¹³

Katolinen amerikkalainen spiritualiteetin tutkija Sandra Marie Schneiders toteaa, että termin monimerkityksisyydestä seuraa sekavuutta. Ensiksikin spiritualiteetti tarkoittaa ihmisen yhtä perusolottuvuutta, henkisyyttä. Lisäksi se tarkoittaa elettyä kokemusta, joka aktualisoi tuon olottuvuuden. Kolmanneksi se tarkoittaa akateemista oppiainetta, joka tutkii tuota kokemusta. Usein spiritualiteetilla tarkoitetaan hengellistä tai henkistä kokemusta.¹⁴ Näitä eri merkityksiä pyrin seuraavassa selventämään.

SPIRITUALITEETTI IHMISSYYDEN PERUSLOTTUVUUTENA

Jotain yllättävää voidaan todeta tapahtuneen 1960-luvulla. Spiritualiteetista oli tullut kattava käsite monissa kielissä ja monissa elämänfilosofian muodoissa kaikelle sille, jolla oli tekemistä spirituaalin – hengellisen ja henkisen – elämän kanssa. Termin käytön nopean laajenemisen yhtenä selityksenä lienee se, että sana oli vapaa erilaisten merkitysten rasiuksista ja institutionaalista määrityksistä. Spiritualiteetti saattoi esiintyä ”uutena” näkökulmana elämään.¹⁵

Bregmanin tulkinnan mukaan spiritualiteetti-ilmion yhtenä taustavaikuttajana oli uskonnon sosiologinen tutkimus. 1960-luvulla näet havaittiin jonkinlainen yhteyden katkeaminen uskonnon sisällä. Persoonallinen ja sisäinen irtaantuivat julkisesta ja institutionaalista. Julkisesta elämästä tuli sekulaarimpaa, uskonnosta riippumattomampaa. Yksityisessä elämässä uskonto sen sijaan säilyi. Se auttoi käsittelemään elämän mysterejä, kuten kuolemaa. Se antoi toivoa ja lohdutusta. Oli siis toisaalta institutionaalinen, julkinen puoli uskontoa, kirkko organisaationa. Toisaalta oli syvästi yksityinen ja näkymätön puoli uskontoa. Sosiologien pulmana oli, millä termillä muutosta voitaisiin kuvata. Ryhdyttiin puhumaan

persoonallisesta uskonnosta, näkymättömästä uskonnosta ja yksilöiden vapaudesta valita yksityiset merkitykset.¹⁶

Bregman väittää, että spiritualiteetti otti persoonallisen ja näkymättömän uskonnon paikan. Lisäksi se nojautui teemoihin, jotka olivat peräisin humanistisesta psykologiasta. Termi ei kuljettanut mukanaan erityisiä teologisia tai sosiologisia viitekehyksiä. Sen sijaan spiritualiteetti näytti ilmaisevan sen, mitä ihmiset halusivat sanoa itsestään. Spiritualiteetista

5 Schneiders 1989, 678.

6 Waaijman 2002, 361; Sheldrake 2007, 2–3.

7 Waaijman 2002, 363; Schneiders 1989, 681.

8 Coleman 2011, 26. Käytän tässä artikkelissa englanninkielisen sanan spiritual suomenkielisenä vastineena usein adjektiivia spirituaali. Spirituaali-sana esiintyy jo Seppo A. Teinosen *Teologisessa sanakirjassa* vuodelta 1975.

9 McGrath 2000, 2.

10 Kotila 2003, 13–16.

11 Englanninkielisissä protestanttisissa kirkoissa spiritualiteetti-sanan käyttö lisääntyi nopeasti. Haluttiin päästä vapaaksi vanhojen hurskautta merkitsevien sanojen (piety, devotion) negatiivisista saatemielleistä. Tuoreella käsitteellä haluttiin kuvata, kuinka kristitty elää Jumalan yhteydessä tässä maailmassa. Thompson 1995, 3–6.

12 Principe 1983, 135; Bregman 2004, 158.

13 Bregman 2004, 159.

14 Schneiders 1989, 678. Bregman on kirjassaan *Ecology of Spirituality* selvittänyt spiritualiteetin määritelmiä teologian ohella myös psykologian, uskontotieteen ja uskontososiologian tutkimusaloilla. Bregman 2014. Waaijman puolestaan on käsitellyt sadan sivun artikkelissaan, millä tavalla spiritualiteettia tutkitaan kahdessatoista eri akateemisessa oppiaineessa. Tutkimuksellisen ytimen muodostavat teologia, uskontotiede, filosofia ja antropologia. Waaijman 2008.

15 Waaijman 2002, 363–364.

16 Bregman 2004, 163–165.

alkoi tulla vaihtoehtoinen elämänkatsomus uskonnon rinnalle. Utta oli se, että monista spiritualiteetin määritelmistä puuttui uskonnon relationaalinen ulottuvuus. Niissä kuvataan persoonan eksistentiaalista keskusta tai ydintä, sisäistä universaalia minää.¹⁷

Bregmanin mukaan spiritualiteetti haastaa uskonnon tekemällä itsestään uskontoa primaarisemman ilmiön seuraavalla tavalla. Ihmisen tehtävänä on toteuttaa oma ainutlaatuinen ihmisyytensä. Se toteutuu, kun me tulemme sellaisiksi, jollaisia voisimme olla. Uskonto on näin ollen sekundaarinen kategoria. Se organisoii ja varustaa kulttuurisen kehyksen spiritualiteetin perimmäiselle ytimelle.¹⁸

Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen jälkeen sekä katolinen kirkko että protestanttiset kirkot ovat joutuneet havaitsemaan spiritualiteettiin liittyvän lisääntyneen kiinnostuksen laajalla rintamalla niin papiston kuin maallikkojenkin keskuudessa.¹⁹ Samaan aikaan spiritualiteetin merkitys on laajentunut hämmästyttävällä tavalla. Kaiken hämmennyksen keskellä termiä pidettiin kuitenkin hyvin tärkeänä. Onhan henkisyys yksi ihmisen perusulottuvuuksia, jonka eletty kokemus toisaalta vahvistaa ja toisaalta aktualisoi.²⁰

Schneiders toteaa, että 1960-luvulla spiritualiteetti oli outo termi protestanttisissa piireissä. Yhtä tuntematon se oli juutalaisuudessa, idän uskontojen piirissä, uusissa uskonnollisissa liikkeissä sekä erilaisten sekulaarien yhteiskunnallisten liikkeiden sisällä. Sen sijaan kaksikymmentä vuotta myöhemmin termiä käytettiin laajasti kaikissa näissä piireissä.²¹ 1980-luvulle tultaessa spiritualiteetti-termi ei Schneidersin mukaan enää viitannut yksinomaan eikä edes ensisijaisesti rukoukseen ja hengellisiin harjoituksiin. Spiritualiteetti tarkoitti koko uskonelämää ja jopa persoonan elämää kokonaisuutena mukaan lukien sen ruumiilliset, psykologiset, sosiaaliset ja poliittiset ulottuvuudet. Termin

käyttöalue sisälsi yhtä hyvin ei-kristilliset spiritualiteetit kokemukset kuin jopa ei-uskonnolliset henkiset kokemukset.²²

Hollantilainen spiritualiteetin tutkija Kees Waaijman tähdentää spiritualiteetti-termin vaikuttavuutta. Se ei vain ylitä vallitsevien uskontojen ja elämänfilosofian eri muotojen rajoja, vaan myös avaa uusia alueita.²³ Schneiders puolestaan toteaa, että nykyaikaista kulttuuria seuraavalta ei voi jäädä huomauttamatta spiritualiteetti-ilmiön laajuus ja voima kaikkialla maailmassa. Erilaisia teorioita on esitetty länsimaissa ilmiön selittämiseksi, mutta yhteistä ymmärrystä ei ole vielä saavutettu. Yleisesti voidaan todeta, että ihmiset ovat myös henkeä maailmassa, ja spiritualiteetti on yritys ymmärtää ja käsittää tuon erikoislaatuisen ja paradoksaalisen olotilan mahdollisuuksia.²⁴

SPIRITUALITEETIN MÄÄRITTELYN MAHDOLLISUUKSIA

Spiritualiteetti-käsite on muuttunut hyvin monimerkityksiseksi, ja sen määrittelystä on tullut yllättävän vaikea. Eri uskonnoilla on oma spiritualiteettinsa, ja uskontojen sisällä eri perinteillä tai ryhmittymillä on oma spiritualiteettinsa. Lisäksi spiritualiteetti voidaan määritellä myös ei-uskonnollisin käsittein ja sisällöin. Se voi esimerkiksi merkitä vain yksittäisen ihmisen henkistä tai mielensisäistä elämää, arvojen tai elämän tarkoituksen pohdintaa ilman yhteyttä mihinkään uskonnolliseen.

Kun spiritualiteetti on tullut niin monimuotoiseksi, sitä ei enää pyritä määrittelemään substantiaalisesti vastaamalla kysymykseen, mitä se on. Sen sijaan pyritään funktionaaliin määrittelyihin vastaamalla kysymykseen, mitä se tekee. Esimerkiksi Schneiders määrittelee spiritualiteetin ”kokemukseksi, jossa tietoisesti pyritään sopeuttamaan oma elämä, ei eristäytymällä eikä itsekeskeisesti, vaan itsen transsendenssin avulla, kohti sitä, mitä henkilö

pitää perimmäisenä arvona.” Määritelmäänsä Schneiders avaa kiinnittämällä huomion seuraaviin keskeisiin piirteisiin. Kyseessä on kehittyvä tietoisesti tavoiteltu pyrkimys henkilökohtaiseen integraatioon itsen transsensusin avulla kohti perimmäisen kysymyksen horisonttia ja tuon kysymyksen horisontissa. Schneidersin mukaan hänen määritelmänsä voi sisältää minkä tahansa spiritualiteetin elettyä kokemuksena, niin uskonnollisen kuin sekulaarin, niin kristillisen kuin ei-kristillisen. Kyseessä on kristillinen spiritualiteetti, jos perimmäinen kysymys on Jumala, joka on ilmestynyt Jeesuksessa Kristuksessa ja jos spiritualiteetti koetaan Pyhän Hengen lahjan välityksellä kirkon elämässä. Schneidersin mukaan määrittely tarvitsee vielä lisäehtoja: suhteellisen yhtenäistä ja ymmärrettävää käsitystä ihmisestä ja perimmäisen arvon horisontista (eli teologiasta), jostakin historiallisesta perinteestä sekä jostakin symbolijärjestelmästä.²⁵

Funktionaaliseen määritelmään on päätyneet myös Martha McCarthy, psykoterapeutti, katolinen hengellinen ohjaaja ja retriitinohjaaja Chicagossa. Hän näkee spiritualiteetin määrittelyn olevan erityisen haasteellista postmodernina aikakautena, jossa pluralismi ja moninaisuus vallitsevat myös uskonnollisuudessa. Hän kuitenkin tekee seuraavan ehdotuksen:

Spiritualiteetti on meidän inhimillisen olemassaolomme perustavaa laatua oleva osatekijä, joka on juurtunut luonnollisiin toiveisiimme, kaipauksiimme ja ihmissydämen nälän aiheisiin. Siinä on kysymys ihmissydämen syvimmistä toiveista, jotka koskevat merkitystä, tarkoitusta ja yhteyttä. Samalla siinä on kysymys syvästä elämästä, joka eletään intentionaalisesti suhteessa johonkin meitä itseämme suurempaan.²⁶

McCarthy tähdentää, että spiritualiteetin syvää henkilökohtaisesta luonteesta huolimatta on

olemassa erillisiä ja kuitenkin keskinäisessä yhteydessä olevia tapoja ymmärtää spiritualiteetti asianmukaisella tavalla. On kysymys tiettyjen kriteerien mukaan määritellyistä syvän eletyn kokemuksen ilmaisumuodoista, erityisistä spiritualiteeteista, jotka ovat kulttuuri- ja kontekstisidonnaisia. Juuri näissä yhteyksissä ja yhteisöissä ne ovat erityisen vaikuttavia.

McCarthy pitää tärkeänä, että tunnustetaan selvä ero spiritualiteetin ja uskonnon välillä. Edellinen on merkitysalueeltaan laajempi käsite kuin jälkimmäinen. Spiritualiteetti on jokaisen ihmisen syvimpien arvojen ja sitoutumisten ilmaus. Se saattaa olla myös kokemus jostakin itseä suuremmasta. McCarthyn mielestä peri-

17 Bregman 2004, 165. Sosiologisessa tutkimuksessa on puhuttu ”modernin kulttuurin massiivisesta subjektiivisuuden käännteestä”. Tämän ilmiön mukaisesti spiritualiteetin kohdalla keskeistä on yksilön ainutlaatuisuus, hänen persoonansa. Se on pyhän kokemuksen paikka. Subjektiiviseen kokemukseen pitäytymistä pidetään parempana kuin uskomussysteemin harjoittamista käytännössä. Vapaus tutkia oman olemisen totuutta ja ilmaista se on tärkeämpää kuin pitää kiinni perinteen totuudesta. Näin subjektiivisen elämän spiritualiteetti mahdollistuu niille, jotka saavat kokemuksen pyhästä etsiessään merkityksen lähteitä heidän subjektiivisesta elämästään. Heelas & Woodhead 2005, 82–83. Ks. myös Rumbold 2002, 8–12.

18 Bregman 2004, 165.

19 Schneiders 1989, 676.

20 Schneiders 1989, 678.

21 Schneiders 1989, 690–691.

22 Schneiders 1989, 679, 687.

23 Waaijman 2002, 360–361, 364.

24 Schneiders 1989, 696.

25 Schneiders 1989, 684. Schneidersin määritelmässä perimmäinen kysymys tai huolenaihe viittaa mitä ilmeisimmin saksalais-amerikkalaisen eksistentiaalifilosofin ja teologin Paul Tillichin käsitteeseen ultimate concern. Tillich I 1971, 11–15.

26 McCarthy 2000, 196.

aatteellinen ero on tärkeä, mutta on huomattava, ettei käytännössä ole useinkaan mitään tarvetta pitää uskontoa ja spiritualiteettiä erillään, sillä spiritualiteetti saattaa olla läheisessä yhteydessä uskonnollisiin perinteisiin. Uskonnolliset perinteet muodostavat väyliä, joiden kautta ihmisten spiritualiteetti saa ilmaisunsa. Spiritualiteetissa on aina kysymys tarkoituksen etsimisestä. Kun tuo etsintä sisältää selvän viittauksen Jumalaan tai jumaluuteen, on kyseessä uskonnollinen spiritualiteetti.²⁷

Monet spiritualiteetin tutkijat ovat valmiit väittämään, että jokaisella ihmisellä on oma spiritualiteettinsa. Schneiderin käsityksen mukaan spiritualiteetin piiriin ei kuulu vain uskonnollinen kokemus vaan myös kaikki sellaiset perimmäisen merkityksen ja arvon kokemukset, joilla on transsendentti ja elämää integroiva voima yksilöille ja ryhmille.²⁸ Tähän kategoriaan voidaan lukea toistaiseksi hatarasti määritelty henkilökohtaisen spiritualiteetin ilmiö, jonka katsotaan osittain korvanneen häviävän uskonnollisuuden joissakin länsimaaisissa yhteiskunnissa, kuten Isossa-Britanniassa.²⁹ Peter G. Coleman, englantilainen psykogeorologian emeritusprofessori, on sitä mieltä, että spiritualiteetista on nykyisin tullut uusi henkilökohtaisen uskomusjärjestelmän määrittäjä uskonnollisen vakaumuksen rinnalle. Hän väittää, että alun perin kristinuskoon liittynyt termi on muuttunut täysin uudenlaisen spiritualiteetin kielessä. Termi tosin säilyy samana, mutta merkitykset ovat karanneet kristillisistä yhteyksistään ja jopa kaikista yhteyksistä uskonnolliseen kieleen ylipäätään.³⁰ Toisaalta tutkimuksissa on esitetty, että uudenlainen spiritualiteetti uskomusjärjestelmänä olisi korvanut perinteistä uskonnollisuutta vain vähän, ja ne elävät yhdessä. Sen sijaan uskonnottomuuden ilmiö on kasvussa, erillään ateismista yhtä hyvin kuin uskonnollisista ja spirituaaleista uskomuksista.³¹

Spiritualiteetti voi olla uskonnollinen tai ei-uskonnollinen. Yhteistä sen eri muodoille on kuitenkin se, että ne ovat syntyneet aikana, jota on kuvattu ilmaisulla subjektiivinen käänne. Yksilöt haluavat ottaa oman elämänsä ohjat käsiinsä ja päättää omista arvoistaan. He haluavat kehittää sisäistä subjektiivista henkistä elämäänsä. Spiritualiteetti nähdään mitä suurimmassa määrin sisäisenä asiana.³²

Skotlantilaisen teologin John Swintonin ajattelu spiritualiteetista lähtee siitä, ettei länsimaissa ole merkkejä ihmisten muuttumisesta vähemmän spirituaaleiksi, vaikka he saattavat olla vähemmän uskonnollisia ja vaikka institutionaalistuneesta uskonnosta on tullut vähemmän suosittua. Transsendenssin ja spirituaalin todellisuuden etsintä jatkuu edelleen mutta erilaisissa muodoissa ja yhteyksissä kuin ennen. Spiritualiteetti on ”vaeltanut” uskonnollisesta sekulaariin maailmaan. Samalla termi on muuttunut moniääniseksi: sillä on monia erilaisia merkityksiä ja tulkintoja.³³

Swinton tähdentää, että jokaisessa ihmisessä on henki.³⁴ Se on ”välttämätön elämänvoima, joka tukee, motivoi ja elävöittää inhimillistä olemassoalaa”.³⁵ Henki on viime kädessä selittämätön ja määrittelemätön, mutta sen vaikutuksia voidaan kuvata ja ymmärtää. Henki energisoi inhimillisen olemassaolon ja täyttää sen merkityksellä ja tarkoituksella.³⁶ Spiritualiteettia voidaan pitää inhimillisen hengen ulkoisena ilmauksena. Se on henkilökohtaisen ja sosiaalisen prosessin tulos, joka sisältää ajatuksia, käsityksiä, asenteita ja käyttäytymistapoja. Ne ovat peräisin yksilön tai yhteisön henkeä koskevien kokemusten tulkinnasta. Swintonin mukaan spiritualiteetti on persoonan sisäinen, ihmisten keskinäinen ja persoonan ylittävä kokemus.³⁷

Swinton kuvaa hengen ja spiritualiteetin suhdetta seuraavasti:

Inhimillinen henki saattaa olla perin pohjin selittämätön ja viitata kohti todellisuuden aspekteja, jotka ovat syviä, läpipääsemättömiä ja transsendenteja. *Spiritualiteetti* puolestaan on inhimillistä toimintaa, joka yrittää ilmaista näitä syviä kokemuksia ja sisäisiä kaipuun aiheita yksilölle merkityksellisillä tavoilla.³⁸

Spiritualiteetin muotoon ja sisältöön vaikuttavat monet seikat. Spiritualiteetti on kontekstuaalista. Sitä määrittävät enemmän tai vähemmän sellaiset määreet kuin kristillinen, juutalainen, buddhalainen, humanistinen, agnostinen.³⁹

Swintonin mukaan yleiseen ihmisyyteen pohjautuvalla spiritualiteetilla on kolme tasoa: universaali, kulttuurinen ja persoonan sisäinen. Näin ollen jokaisella ihmisellä on spirituaali ulottuvuus. Toisaalta spiritualiteetti on myös kontekstuaalinen. Se on kulttuurin, perinteiden ja persoonallisuuden määrittelemä. Siksi jokaisen spiritualiteetti on joidenkin toisten kaltainen. Lopulta jokaisen spiritualiteetti on myös ainutlaatuinen, sellainen, jota ei kenelläkään toisella ole. Se on syvällä tavalla henkilökohtainen asia, jota kukin ilmaisee omalla tavallaan.⁴⁰

Spiritualiteetin laajan ymmärtämistävän mukaan se on yleinen inhimillinen kokemus. Se liittyy olennaisena osana jokaisen ihmisen pyrkimykseen ymmärtää maailmaa ja omaa elämää siinä. Tällainen käsitys liittyy yhteen uskonnollisen, humanistisen, eksistentiaalisen ja filosofisen lähestymistävän. Uskonnon tavoin spiritualiteetti pyrkii vastaamaan syviin eksistentiaalisiin kysymyksiin, kuten elämän tarkoitus, kärsimys ja sairaus. Samoin se tunnustaa ihmisen tarpeen etsiä elämän tarkoitusta ja toiveen saavuttaa ihmisen eri ulottuvuuksien keskinäinen yhteys yhtä hyvin kuin ylittää itsensä merkityksellisin tavoin. Yleiseen ihmisyyteen pohjautuva käsitys spiritualiteetista ilmenee erilaisissa muodoissa ja sisältää näkökulmia

uskonnollisesta, humanistisesta, ateistisesta ja agnostisesta spiritualiteetista.⁴¹

SPIRITUALITEETTI JA PALLIATIIVINEN HOITO

Spiritualiteettia koskeva pohdinta ja keskustelu ovat heijastuneet terveydenhoitoon ja käytännön hoitotyöhön konkreettisella tavalla monissa maissa, kuten Isossa-Britanniassa, Yhdysvalloissa, Kanadassa ja Australiassa. Brittiläinen hoitotyön spiritualiteetin tutkija Janice Clake väittää, että spiritualiteetin muututtua monimuotoiseksi potilaat odottivat hoidossa holistista lähestymistapaa, niin että koko per-

27 McCarthy 2000, 196–197.

28 Schneiders 1989, 692.

29 Coleman 2011, 26. Ks. Heelas & Woodhead 2005. Eurobarometri-mielipidekyselyssä vuonna 2005 elämäntarkoituksesta kysyttiin kolmen eri vaihtoehdon avulla. Nämä olivat usko henkeen tai elämänvoimaan, usko Jumalaan ja usko ei mihinkään. Ensiksi mainitun vaihtoehdon valitsi 40 % väestöstä Britanniassa, Alankomaissa ja Pohjoismaissa, kun taas Kreikassa, Puolasassa, Romaniassa ja Portugalissa 80 % väestöstä ilmaisi uskovansa Jumalaan. Puhdas materialistinen ateismi näyttää edelleen olevan harvinaista, mutta spirituaali uskomus eli spiritualiteetti elämäntarkoituksena on vahvistunut perinteisen uskonnollisuuden kustannuksella. Coleman 2011, 27.

30 Coleman 2011, 26.

31 Coleman 2011, 26–27.

32 Clarke 2013, 12. Ks. lähemmin Heelas & Woodhead 2005, 78–80, 125–128.

33 Swinton 2004, 11–12.

34 Swinton 2004, 22–23, 36–38.

35 Swinton 2004, 14.

36 Swinton 2004, 14–15.

37 Swinton 2004, 20.

38 Swinton 2004, 20–21.

39 Swinton 2004, 21.

40 Swinton 2004, 22.

41 Swinton 2004, 21–24.

soona otetaan huomioon, myös henkilökohtainen spiritualiteetti. Sairaanhoidossa ryhdyttiin kehittämään hoitotyötä niin, että monenlaiset uskomukset ja asennoitumistavat spiritualiteettiin tulisivat huomioon otetuiksi. Tavoitteena oli potilaiden laaja hyväksyntä, koska kaikkien uskomusten eri elementtien huomioimista pidettiin mahdottomana tehtävänä.⁴² Erityisesti palliatiivisen hoidon⁴³ piirissä kiinnitettiin huomiota spiritualiteetin ymmärtämiseen. Siksi seuraavassa keskityn nimenomaan sen piirissä laadittuihin spiritualiteetin määritelmiin.

Kokonaisvaltainen palliatiivinen hoito ei suuntaudu vain fyysisiin oireisiin, vaan potilaalle tarjotaan myös psykososiaalista, hengellistä ja henkistä tukea.⁴⁴ Kahden viimeksi mainitun tukitoiminnan sijasta saatetaan puhua myös eksistentiaalisten ongelmien ja tarpeiden kohtaamisesta. Palliatiivisen hoidon piirissä ei ole löytynyt vakiintunutta ilmaisua niille tarpeille, jotka eivät ole fyysisiä, psyykkisiä tai sosiaalisia. Tulkintani mukaan vaikeuden ydin on siinä, kuinka ymmärretään nykyaikaisen englantilaisen hospice-liikkeen perustajan Dame Cecily Saundersin hoitomallin neljäs ulottuvuus, potilaan spirituaalit tarpeet.⁴⁵

Vuonna 1967 perustetussa St. Christopher's Hospicessa yhtenä hoitomuotona oli hengellinen hoito (spiritual care), jonka toteutti kristitty sairaanhoitaja tai lääkäri, kun potilas halusi puhua eksistentiaalisista kysymyksistään.⁴⁶ Pian Dame Saunders joutui kuitenkin laajentamaan käsitystään spirituaalista hoidosta. Se voi olla muutakin kuin hengellistä keskustelua. Spirituaalia hoitoa ryhdyttiin tarkastelemaan laajasta perspektiivistä käsin. Sen tavoitteeksi asetettiin kunkin potilaan tukeminen hänen perimmäisen tarkoituksensa etsinnässä. Ilmaisulla haluttiin viitata transsendenttiin todellisuuteen tai Jumalaan tai viimeiseen totuuteen.⁴⁷ Dame Saunders näytti itse suunnan, miten spiritualiteetista voidaan puhua ilman uskonnollisia

käsitteitä. Hän viittasi monissa kirjoituksissaan psykiatri Viktor E. Franklin tähdentämään tarkoituksen etsimiseen. Henkisyuden näkökulma palliatiivisessa hoidossa merkitsee muun muassa keskustelua potilaan kanssa siitä, mikä hänelle viime kädessä on elämässä merkityksellistä. Kysymys on eksistentiaalinen. Siihen voidaan etsiä uskonnollisia tai ei-uskonnollisia vastauksia.⁴⁸

Hospice-filosofian kehittyessä ryhdyttiin 2000-luvun alussa kysymään, kuuluuko sen olemukseen kristillinen näkökulma vai oliko tämä vain liikkeen alkuvaiheessa ilmenevä samanmielisiä pioneereja motivoiva voima. Englantilaisen palliatiivisen hoidon tutkijan Michael Wrightin mukaan tällaisten kysymysten pohjalta syntynyt vilkas keskustelu on ymmärrettävissä kolmen uuden tekijän pohjalta. Ensiksikin saattohoito oli nivelletty osaksi palliatiivista hoitoa, ja viimeksi mainittu kehittyi lääketieteen yhdeksi osa-alueeksi. Toiseksi uskonnollinen elämäntapa oli muuttunut yhteiskunnassa. Kolmanneksi spiritualiteetti oli kehittynyt erilliseksi, uskonnollisista perinteistä riippumattomaksi ilmiöksi.⁴⁹

Terveystieteiden ammattilehdissä spirituaali ulottuvuus pyrittiin 1980- ja 1990-luvuilla määrittelemään mahdollisimman laajasti. Tavoitteena oli kehittää sairaanhoitoon sopiva spiritualiteetin määritelmä, joka olisi niin joustava, että sen sisään mahtuisi kaikkien yksilöiden, niin potilaiden kuin heidän hoitajiensa, ymmärrys spiritualiteetista riippumatta erilaisista uskomuksista, arvoista ja uskonnollisesta orientaatiosta. Pyrkimyksenä oli saada aikaan spiritualiteetin universaali määritelmä, joka olisi vapaa kaikista yhteyksistään uskonnolliseen käsitteistöön.⁵⁰

Oman elämän merkitys ja tarkoitus on keskeinen inhimillisen elämän eksistentiaalinen ulottuvuus. Sitä ryhdyttiin 1980-luvulta alkaen pitämään yhä tärkeämpänä spirituaalina

ulottuvuutena palliatiivista hoitotyötä koskevassa englanninkielisessä kirjallisuudessa.⁵¹ Spirituaali näkökulma korvasi suurelta osin sen kokemuksen kuvauksen, jota aikaisemmin hahmotettiin eksistentiaalisina kysymyksinä tai asioina. Rumboldin mielestä tällainen muutos on mahdollistunut, kun länsimaisessa kulttuurissa spiritualiteetti on etääntynyt uskonnollisista saatemielteistä.⁵²

Terveydenhuollon eri ammattialojen julkaisuissa Isossa-Britanniassa ja Pohjois-Amerikassa on laadittu suuri määrä spiritualiteetin erilaisia määritelmiä 1980-luvulta lähtien. Laajimmat kirjallisuuskatsaukset analysoivat kymmeniä määritelmiä.⁵³ Amerikkalainen sairaanhoitaja Ruth A. Tanyi kävi spiritualiteetin määrittelyn käsiteanalyysissään läpi 73 tieteellistä artikkelia ja 19 kirjaa kolmenkymmenen vuoden ajalta 1970-luvulta alkaen. Monet sairaanhoitajataustaiset kirjoittajat pitivät määritelmissään tärkeinä seuraavia käsitteeseen liittyviä elementtejä: transsendenssi, avautuva mysteeri, yhteydessä oleminen, elämän merkitys ja tarkoitus, korkeampi voima ja ihmissuhteet. Jotkut toiset lisäävät spiritualiteetin osatekijöiksi sisäisen lujouden, itsen transsendenssin ja uskonnolliset uskomukset. Itsen transsendenssia kuvataan yksilön kykynä ylittää henkilökohtaiset rajat ja näin saavuttaa laajempi elämän perspektiivi, joka helpottaa elämän tarkoituksen löytämistä.⁵⁴

Tanyi on hyvin tietoinen, ettei spiritualiteetille ole löydettävissä kaiken kattavaa määritelmää käsitteen subjektiivisen luonteen vuoksi. Silti hän päätyy käsiteanalyysinsa pohjalta seuraavaan määritelmään:

Spiritualiteetti on henkilökohtaista merkityksen ja tarkoituksen etsintää, joka joko kuuluu tai ei kuulu läheisesti yhteen uskonnon kanssa. Se sisältää itse luodut ja/tai uskonnolliset uskomukset, arvot ja käytänteet, jotka antavat elämälle tarkoituksen,

siten inspiroiden ja motivoiden yksilöitä saavuttamaan optimaalisen olemisensa. Tämä yhteydessä oleminen saa aikaan uskoa, toivoa, rauhaa ja voimaantumista. Tuloksena ovat ilo, anteeksi-anto itselle ja toisille, hyväksyvä tietoisuus kohtalon kovuudesta ja kuolevaisuudesta, vahvistunut tunne fyysisestä ja emotionaalista hyvinvoinnista sekä kyky ylittää olemassaolon raihnaisuudet.⁵⁵

Kanadalaiset teologit ja spiritualiteettiin perehtyneet tutkijat Pam McCarroll, Thomas St. James O'Connor ja Elisabeth Meakes kävivät systemaattisesti läpi kaikki terveydenhoitoalan englanninkielisissä ammattilehdissä vuosina 1975–1996 julkaistut spiritualiteettia koskevat artikkelit, joita oli yhteensä 76. Näistä

42 Clarke 2013, 14–15.

43 Palliatiivisella hoidolla tarkoitetaan parantamattomasti sairastuneen potilaan pitempiä aikaisia oireenmukaista hoitoa, kun taas saattohoito osana palliatiivista hoitoa ajoittuu lähemmäksi todennäköistä kuolinhetkeä.

44 Saattohoito 2003, 6.

45 Saunders & Baines & Dunlop 1995, 11–16, 45–56.

46 Rumbold 2003, S11.

47 Rumbold 1991, 110; Rumbold 2003, S11. Perimmäinen tarkoitus vastaa englanninkielistä ilmausta ultimate meaning.

48 Saunders 2012, 154–155, 218, 235, 275.

49 Wright 2004, 218–219.

50 Holloway & Adamson & McSherry & Swinton 2011, 14–15.

51 Monet tutkijat määrittivät spiritualiteetin elämän tarkoitusta koskevan eksistentiaalisen ulottuvuuden avulla. Riley et al. 1998, 259, 261–262; Coleman & Holzemer 1999, 42, 47–48; Chiu et al. 2004, 410.

52 Rumbold 2010, 1140–1142.

53 Chiu et al. 2004, 405; Puchalski & Ferrel 2010, 21.

54 Tanyi 2004, 502–503.

55 Tanyi 2004, 506.

27 artikkelin määritelmät otettiin tarkempaan tarkasteluun. Analyysin tuloksena he löysivät määritelmiä yhdistäviä teemoja, joista keskeisimmät ovat merkitys ja tarkoitus, yhteys ja suhteet, Jumala tai transsendentti toinen, itsen transsendenssi sekä elämän periaate ja yhdistävä tai integroiva voima.⁵⁶

McCarrollin tutkimusryhmän mukaan monissa määritelmissä tulee esille, että elämän merkitys ja tarkoitus muovaavat yksilön arvoja ja asennoitumista elämään ja orientoitumista universumiin. Joissakin määritelmissä uskonnollista uskoa pidetään merkitystä luovana systeeminä. Se palvelee inhimillistä kaipausta löytää elämän merkitys, tarkoitus ja täyttymys niin jokapäiväisessä elämässä kuin erityistilanteissakin.⁵⁷

Tarkoituksen ja merkityksen etsimisen katsotaan olevan yksi merkittävimmistä spiritualiteetin ominaispiirteistä hoitoalan kirjallisuudessa.⁵⁸ Voidaan havaita, että Saundersin tekemä laajennus palliatiivisen hoidon spiritualiin ulottuvuuteen Franklin tarkoituskäsitteen avulla on jatkanut voittokulkuaan. Franklin mukaan elämän tarkoitus voidaan löytää toteuttamalla mahdollisimman laaja-alaisesti kolmenlaisia arvoja: luovia arvoja, elämysarvoja ja asennearvoja. Viimeksi mainitussa arvoryhmässä on kyse ihmisen asenteesta, jonka hän voi omaksua ahdinkoan kohtaan, silloin kun hän joutuu alistumaan väistämättömän kohtalon edessä. Tarkoituksen löytäminen kärsimyksessä auttaa ihmistä kärsimyksen kohtaamisessa.⁵⁹

McCarrollin ja kumppanien tutkimuksen mukaan yhteys tarkoittaa suhteessa olemista itseensä, toisiin, luontoon, kosmokseen ja transsendenttiin toiseen. Jotkut spiritualiteetin määritelmät viittaavat näihin kaikkiin suhdemuotoihin, jotkut vain yhteen. Monissa määritelmissä Jumalaa tai transsendenttia toista pidetään aivan keskeisenä spiritualiteetin näkökulmana, jopa sen alkulähteenä. Toiset määritelmät tekevät

selkeän eron spiritualiteetin ja uskonnon välillä, toiset taas rinnastavat nämä. Useimmat toteavat, että jokainen ihminen on spirituaalinen muttei välttämättä uskonnollinen.⁶⁰

McCarrollin ja kumppanien löytöjen joukossa on vielä spiritualiteetin ulottuvuus, jota he kutsuvat elämän periaateksi ja yhdistäväksi tai integroivaksi voimaksi. Elämän periaate on luova ja eläväksi tekevä voima itsessä, maailmassa ja universumissa. Itsessään elämän periaate on persoonaton ja aineeton elementti, joka elävöittää ihmisen persoonan ja yhdistää todellisuuden eri aspektit.⁶¹

Tuloksiaan arvioidessaan McCarroll ja kumppanit toteavat, että määritelmissä heijastuu moniarvoisuus, jopa ristiriitaisuus. Tutkijaryhmän mielestä määritelmien erilaisuus heijastaa monikulttuurista, moniuskontoista ja moniarvoista englanninkielistä yhteiskuntaa ja terveydenhoitoalan julkaisutoimintaa, erityisesti Pohjois-Amerikassa ja Britanniassa. Tällainen tilanne on tutkimuksen kannalta hyvin haasteellinen. Spiritualiteettia voidaan kuvata muttei yksiselitteisesti määritellä.⁶²

Hoitotyön spiritualiteetin tutkija Janice Clarke pohtii, miksi spiritualiteetin universaalien määritelmien laatimista on pidetty tärkeänä. Terveystieteiden edustaa yhteiskunnassa kallista järjestelmää, jonka piirissä uuden idean arvo on voitava yksiselitteisesti osoittaa, ennen kuin se voidaan ottaa käyttöön. Niinpä on olemassa ikään kuin pakottava tarve löytää spiritualiteetin määritelmä, jonka kaikki voivat hyväksyä, koska spiritualiteetin merkitys potilaiden hoidossa on tullut ilmeiseksi. Vuosien saatossa on kuitenkin havaittu, että spiritualiteetti on termi, jolle ei yrityksistä huolimatta ole löydetty tarkkaa määritelmää.⁶³

Brittiläisten teologien John Swintonin ja Stephen Pattisonin mukaan spiritualiteetin teoreettisen määrittelyn vaikeudet hoitotyössä eivät kuitenkaan tee tyhjäksi sitä, mitä termi

pyrkii ilmaisemaan. He väittävätkin, että spiritualiteetti on hyvin käytännöllinen, paljastava ja tärkeä termi. Se ilmaisee käsityksiä ja kaipauksia, jotka eivät ole muulla tavalla esitetävissä. Termi kertoo, mitä hoitotyöstä puuttuu ja mitä potilaat ja hoitajat etsivät mutta eivät useinkaan löydä terveydenhuollossa. Ihmiset odottavat, että hoidossa vastattaisiin heidän uskonnollisiin tai inhimillisiin henkisiin tarpeisiinsa. Usein tämä merkitsee hoidon keskellä pysähtymistä ja kuuntelua sekä mahdollisesti keskustelua aiheista, jotka koskevat merkitystä, tarkoitusta, ihmissuhteita, toivoa, arvoa, rakkautta, Jumalaa ja transsendenssiä. Swintonin ja Pattisonin mielestä tärkein asia spiritualiteettia koskevassa keskustelussa on kysyä, millä tavalla se on avuksi käytännön hoitotyössä niin, että potilaat voisivat löytää merkityksen, tarkoituksen, toivon ja yhteyden, joita he etsivät. Niinpä saattaa olla, että epämääräinenkin määritelmä on toimiva, jos se on avuksi käytännössä. Silloin olennaista on keskittyä tutkimaan, mitä spiritualiteetti tekee hoidossa, ei niinkään sitä, mitä se on.⁶⁴

Palliatiivista hoitoa koskevan keskustelun seurauksena tietoisuus spirituaalin ulottuvuuden merkityksestä hoitotyössä on lisääntynyt.⁶⁵ Sen sijaan spiritualiteetin määrittelystä ei ole saavutettu yksimielisyyttä. Pikemminkin on arveltu, että näkökulmien lisääntyessä määrittelyn epäselvyys on vain kasvanut.⁶⁶

Yhdysvalloissa spirituaali hoito oli hyväksytty palliatiivisen hoidon ja tutkimuksen yhtenä ulottuvuutena 1990-luvun alussa. Tämän lisäksi päätettiin selkiyttää spiritualiteetin määrittelyä, erityisesti korkeatasoisen palliatiivisen hoidon ja tutkimuksen tarpeita varten. Tässä tarkoituksessa järjestettiin vuonna 2009 niin sanottu konsensuskokous,⁶⁷ johon osallistui suuri joukko lääketieteen ja terveydenhoitoalan asiantuntijoita. Yhteisesti hyväksytty määritelmä sai seuraavan muodon:

Spiritualiteetti on näkökulma ihmisenä olemiseen. Se viittaa tapaan, jolla yksilöt etsivät ja ilmaisevat merkitystä ja tarkoitusta, sekä tapaan, jolla he kokevat yhteyden itselle merkitykselliseen: itseen, toisiin, luontoon ja pyhään.⁶⁸

Näyttää siltä, että amerikkalaisissa terveydenhoitoalan määritelmissä esiintyy viittaus pyhään tai Jumalaan useammin kuin Isossa-Britanniassa ja Australiassa. Väitetäänkin, että

-
- 56 McCarroll & O'Connor & Meakes 2005, 43–48. Samat teemat esiintyvät myös monissa muissa terveydenhoitoalan tutkijoiden kirjallisuustutkimuksissa. Esimerkiksi 1970- ja 1980-lukujen kirjallisuuden analyysin tuloksia on kuvattu kahdessa tutkimuksessa, amerikkalaisessa ja brittiläisessä. Stoll 1989, 6–8 ja Ross 1995, 458. Laajin 1980- ja 1990-lukujen kirjallisuutta koskeva tutkimus on kolmen kanadalaisen toimintaterapeutin laatima. Se sisältää 92 määritelmän analyysin. Unruh & Versnel & Kerr 2002, 7–10.
- 57 McCarroll & O'Connor & Meakes 2005, 45.
- 58 Martsof & Mickley 1998, 294; Clarke 2004, 22.
- 59 Virtaniemi 2018, 50–51.
- 60 McCarroll & O'Connor & Meakes 2005, 45–46.
- 61 McCarroll & O'Connor & Meakes 2005, 46–47.
- 62 McCarroll & O'Connor & Meakes 2005, 47–57.
- 63 Clarke 2013, 15.
- 64 Swinton & Pattison 2010, 227, 232–234.
- 65 Holloway & Adamson & McSherry & Swinton 2011, 14–15.
- 66 Puchalski 2007–2008, 36.
- 67 Pasadenassa Kaliforniassa 17.–18.2.2009 järjestetyn kokouksen tavoitteena oli luoda yhteisesti hyväksytty terveydenhoitoon soveltuva määritelmä spiritualiteetista sekä laatia suositus, kuinka edistää laadukkaan spirituaalin hoidon kehittämistä erilaisissa palliatiivisen hoidon yksiköissä. Spiritualiteetin määriteltiin sisältävän kliinisessä työssä esille nousevat filosofiset, uskonnolliset, spirituaalit ja eksistentiaaliset kysymykset. Näiden elementtien katsottiin perustuvan teologiseen, filosofiseen, empiiriseen ja kliiniseen kirjallisuuteen. Puchalski et al. 2009, 885, 887.
- 68 Puchalski et al. 2009, 885, 887; ks. Puchalski & Ferrell 2010, 25.

brittiläisessä liberaalissa ja sekulaarissa kulttuurissa uskonnollisen vakaumuksen voimakasta ilmaisemista pidetään yhä oudompana.⁶⁹

Australialaisen teologin ja palliatiivisen hoidon asiantuntijan Bruce Rumboldin mukaan spiritualiteetti kuvaa kullekin yksilölle ominaista maailmankatsomusta, tapaa olla suhteessa kokemusmaailmaansa ja toisiin ihmisiin.⁷⁰ Niinpä palliatiivisessa hoidossa olevan henkilön tilanteessa spiritualiteetti voidaan määritellä yksilön elämää organisoivaksi keskeiseksi, joka saa aikaan hänen kokemustensa erilaisten elementtien yhtenäisyyden, tuottaa kokemuksen elämän tarkoituksesta, mahdollistaa nykyisten vaikeuksien ylittämisen ja suuntautumisen uudella tavalla kohti tulevaisuutta. Tällainen spiritualiteetti voidaan ilmaista avoimesti henkilökohtaisen uskon lausein tai epäsuoremmiin yhdellä tai useammalla yksilön elämäntilannetta hahmottavalla tarinalla tai jonkin yksilölle tärkeän asian tai yhteisön avulla. Joskus ihmiset eivät ole tietoisia heille tärkeistä tarinoista, teemoista, uskomuksista tai ihmissuhteista, jotka integroivat heidän kokemuksensa. Silloin heidän spiritualiteettinsa täytyy johtaa heidän asenteistaan ja käyttäytymistavoistaan.⁷¹

Suomen Palliatiivisen Hoidon Yhdistyksen laatimassa määritelmässä kokonaisvaltaiseen palliatiiviseen hoitoon kuuluvat elämäntarkoitukselliset asiat fyysisten, psykologisten, sosiaalisten ja hengellisten tarpeiden ohella.⁷² Näin palliatiivisen hoidon neljäs ulottuvuus määritellään kahdella tavalla, sekä hengellisinä tarpeina että elämäntarkoituksellisinä asioina. Jälkimmäisen voidaan katsoa sisältävän eksistentiaaliset ja henkiset tarpeet, ongelmat tai kysymykset. Vastaavasti ensiksi mainittu sisältää uskonnolliset tarpeet, ongelmat tai kysymykset. Elämäntarkotus voi olla myös uskonnollinen, jolloin hengellisyys on osa elämäntarkotusta.

SPIRITUALITEETTI JA USKONTO

Australialainen David Tacey, joka on tutkinut nykyajan spiritualiteettia, pitää ilmeisenä, että spiritualiteetti on vielä olemassa uskonnollisen perinteen ytimenä, mutta maallistumisen seurauksena monet ihmiset ymmärtävät spiritualiteetin eri tavalla. Uskonnollinen spiritualiteetti viittaa ihmisen kykyyn saada kokemuksellinen yhteys oman uskonnollisen perinteensä ytimeen. Ei-uskonnollinen spiritualiteetti puolestaan viittaa ihmisen kykyyn aavistaa kokemuksensa syvyytulottuvuus ja samalla pitää tätä osoituksena syvyytulottuvuuden olemassaolosta. Sekulaarin spiritualiteetin puolustajat väittävätkin, että spiritualiteetin juuret ovat inhimillisessä kokemuksesta eivätkä uskonnollisessa perinteessä.⁷³

Tässä artikkelissa liityn Rumboldin edustamaan näkemykseen, jonka mukaan spiritualiteetti voi olla uskonnosta riippumaton maailmankatsomus, mutta spiritualiteetti voi myös toteutua yksilölle tärkeän uskonnollisen perinteen sisällä.⁷⁴ Palliatiivisen hoidon ja laajemminkin terveydenhoitoalan keskusteluissa spiritualiteetista yleinen lähtökohta on ollut, että spiritualiteetti on laajempi käsite kuin uskonto. Koska kaikki ihmiset eivät liitä spiritualiteettinsa ytimeen pyhää tai transsendenttia, on perusteltua, että yleiseen ihmisyyteen perustuvan spiritualiteetin ja uskonnon ytimet jäsennetään toisistaan erillään, vaikka ovatkin lähellä toisiaan.

Yleiseen ihmisyyteen pohjautuvan spiritualiteetin ohella Swinton pitää tärkeänä, että länsimaissa otetaan huomioon myös spiritualiteetin uskonnolliset näkökulmat, sillä ne ovat relevantteja miljoonien ihmisten elämässä. Tästä syystä voidaan puhua ei-uskonnollisesta ja uskonnollisesta spiritualiteetista, vaikkakin periaatteessa kyse on laajasti ymmärretystä inhimillisestä spiritualiteetista, joka voi saada erilaisia ilmaisumuotoja. Näistä uskonnollinen

Kuvio 1. Spiritualiteetti ja uskonto.

spiritualiteetti on yksi esimerkki. Laajan spiritualiteetin ja uskonnon keskinäisiä suhteita voidaan kuvata kahdella sisäkkäisellä eri kokoisella ympyrällä, joiden ytimet ovat toisistaan erillään. Suurempi ympyrä kuvaa yleiseen ihmisyyteen pohjautuvaa laajaa spiritualiteettia. Se voidaan määritellä merkityksen etsimiseksi suuriin eksistentiaalisiin kysymyksiin. Tämän ytimessä on eksistentiaalisuus, joka merkitsee eksistentiaalisten kysymysten vakavaa työstämistä.⁷⁵ Pienempi ympyrä kuvaa uskontoa. Sen ydin sisältää sellaisia spiritualiteetin erityisalueita, jotka ovat erityisesti uskonnollisia. Molemmat suuret ympyrät ilmaisevat spiritualiteetin näkökulmia, jotka ovat keskenään läheisesti yhteydessä ja ilmaisevat erilaisia kokemuksia hengestä.⁷⁶

69 Coleman 2011, 157; Paley 2008, 175, 183–184.

70 Rumbold 1991, 111.

71 Rumbold 1991, 111.

72 http://www.sphy.fi/mita_on_palliativinen_hoito (4.11.2019).

73 Tacey 2012, 473.

74 Sama perusratkaisu tulee ilmi myös Schneidersin (1989), McCarthyin (2000) ja Swintonin (2004) näkemyksissä. Spiritualiteetin suhde uskontoon voi olla ainakin kolmenlainen. Jotkut ovat sitä mieltä, että spiritualiteetti välttämättä vaatii yhteyden uskontoon, jota ilman se ei voi menestyä. Toiset taas ovat päinvastaista mieltä: spiritualiteetti voi olla olemassa ilman uskonnollisia perinteitä ja jopa paremmin ilman niitä. Kolmas kanta väittää, että spiritualiteetti voi olla olemassa itsenäisesti, mutta uskonnollinen perinne on vaihtoehtoinen kulkusuunta, jonka mukaan spiritualiteetti voi liikkua. Tacey 2012, 474. Rumboldin, Schneidersin, McCarthyin ja Swintonin näkemykset liittyvät viimeksi mainittuun.

75 Stifoss-Hanssen 1999, 28–29. Kirjassani *Elämän tarkoitus ja vakava sairaus* olen pyrkinyt määrittämään elämän eksistentiaalisia ulottuvuuksia ja vakavasti sairastuneen eksistentiaalista prosessia. Virtaniemi 2018, 42–46, 291–304.

76 Swinton 2004, 23, 27–28, 37–38.

Spiritualiteetin erilaiset sisältöalueet voidaan havainnollistaa yhdistämällä Swintonin jaottelu ja Euroopan palliatiivisen hoidon yhdistyksen laatima spiritualiteetin määritelmä. Eurooppalaisen määritelmän pyrkimyksenä on muokata amerikkalaista konsensussopimusta palliatiivisen hoidon spiritualiteetista eurooppalaiseen tilanteeseen sopivammaksi. Selkeytysprosessin tuloksena spiritualiteetti sisältää toisaalta eksistentiaalisia kysymyksiä, arvopeusteisia näkökohtia ja asenteita sekä toisaalta uskonnollisia näkökohtia ja lähtökohtia.⁷⁷ Nämä voidaan jäsentää laajan spiritualiteetin sisältöalueeseen ja uskonnollisen spiritualiteetin sisältöalueeseen. Edellinen sisältää muun muassa seuraavaa: identiteetti, merkitys, kärsimys ja kuolema, syyllisyys ja häpeä, sovinto ja anteeksianto, vapaus ja vastuullisuus, toivo ja epätoivo, rakkaus ja ilo. Lisäksi tähän sisältöalueeseen kuuluu ihmisille kaikkein tärkeimpiä asioita, kuten suhteet itseen, perheeseen, ystäviin, työhön, asioihin ja esineisiin, luontoon, taiteeseen ja kulttuuriin, etiikkaan ja moraaliin sekä elämään itseensä. Uskonnollisen spiritualiteetin sisältöalue käsittää uskon, uskomukset ja käytännöt sekä yksilön suhteen Jumalaan tai perimmäiseen todellisuuteen.⁷⁸

Sana spiritualiteetti esiintyy suomen kielessä lähes yksinomaan uskonnollisessa kielenkäytössä ja silloin sillä tarkoitetaan hengellisyyttä.⁷⁹ Kuten tässä artikkelissa on käynyt ilmi, hengellisyys voi perinteisen uskonnollisuuden käsitteenä olla osa laajaa spiritualiteettia. Jos spiritualiteetti määritellään suomen kielessä elämäntarkoitukseksi tai maailmantarkoitukseksi, tämä voisi olla käyttökelpoinen ratkaisu.⁸⁰ Se ei edellytä hengellisyyden tai uskonnollisuuden sisällyttämistä itseensä mutta sallii sen.

JOHTOPÄÄTÖKSIÄ

Katolisen kirkon sanastoon kuullut spiritualiteetti-termi tuli käyttöön myös suomen kie-

lessä uudenlaisen hengellisen aallon seurauksena Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa 1970-luvulla. Sillä tarkoitettiin hengellisyyttä ja hengellistä elämää. Näihin aikoihin termin käyttö laajeni englanninkielisissä kulttuureissa myös perinteisen uskonnon ulkopuolelle. Ryhdyttiin ajattelemaan, että spiritualiteetti on jokaisen ihmisen sisäinen henkinen ulottuvuus.

Teologisissa selvityksissä spiritualiteetti sai yhä useammin funktionaalisen määritelmän. Puhuttiin laajennetusta spiritualiteetista, joka on olennaisena ulottuvuutena jokaisen ihmisen pyrkimyksessä ymmärtää maailmaa ja omaa elämäänsä siinä. Samalla on kyse ihmisen sisimmässä koettavasta syvästä elämästä suhteessa häntä itseään suurempaan. Uskonnon tavoin spiritualiteetti pyrkii vastaamaan syviin eksistentiaalsiin kysymyksiin, kuten kysymyksiin elämän tarkoituksesta, kärsimyksestä ja vakavasta sairaudesta. Uusi käsitys spiritualiteetista teki periaatteellisen eron uskonnon ja spiritualiteetin välillä.⁸¹ Spiritualiteettia ja uskontoa ryhdyttiin pitämään rinnakkaisina elämäntarkoituksina, joilla on toistensa kanssa yhteisiä ulottuvuuksia mutta myös omaleimaisia piirteitä.

Spiritualiteetti-termistä tuli hyvin monimerkityksinen ja epäselvä. Termin käyttö jatkoi kuitenkin voittokulkuaan. Jokainen ihminen on vapaa luomaan oman henkilökohtaisen spiritualiteettinsa. Ilmiön laajuus saattaa olla yhteydessä sekularisaation kehitykseen länsimaissa. Uskonnollinen kieli ei ollut enää avuksi polttavien eksistentiaalisten kysymysten työstämisessä. Ihmisillä oli kuitenkin ilmeinen tarve löytää adekvaatteja käsitteitä puhua henkisistä ilmiöistä, jotka koskevat kaikkia ihmisiä.⁸² Tämä lienee ollut yksi motiivi sille, että spiritualiteetille on viimeiset kolmekymmentä vuotta etsitty universaalia määritelmää englanninkielisessä terveydenhoitoalan kirjallisuudessa.⁸³ Spiritualiteetti miellettiin laajemmaksi käsit-

teeksi kuin uskonto viimeistään 1980-luvulla. Spiritualiteetin käsitteellinen ero uskonnosta ymmärrettiin siten, että uskonto sisältyy spiritualiteettiin muttei määrittele sitä.⁸⁴

Spiritualiteetti laajentuneena käsitteenä on osoittautunut hyödylliseksi.⁸⁵ Sen merkitykset pysyvät kuitenkin moninaisina ja muuttuvina.⁸⁶ Tässä tilanteessa on oikeutettua todeta, että tutkijoiden on vain hyväksyttävä spiritualiteetti-termin monimerkityksisyys. Ytimekkään määrittelyn tavoittelu on houkuttelevaa, koska se näyttäisi lisäävän ymmärrystä, mutta lopputulos saattaa olla illuusio. Tutkijat tavallisesti etsivätkin määritelmää, joka on sopiva heidän omalla tutkimusalallaan.⁸⁷ Tämä artikkeli on palvellut tarkoitustaan, jos se on tehnyt lukijan vähän varovaisemmaksi spiritualiteetti-termin välittömässä hyväksymisessä tai kritisoinnissa.

TT Matti-Pekka Virtaniemi (matti-pekka.virtaniemi@kolumbus.fi) on Kirkon koulutuskeskuksen sielunhoidon kouluttaja, emeritus. Hän on tutkinut väitöskirjassaan ALSiin sairastuneiden eksistentiaalista prosessia.

1980-luvulta lähtien kehitynyt empiirinen elämänkatsomustutkimus käsittelee samoja teemoja kuin englanninkielinen spiritualiteetin tutkimus terveydenhoitoalalla. Elämänkatsomustutkimus keskittyy eksistentiaalisuuden alueen kysymyksiin. Uskonnoista tulee elämänkatsomuksen esimerkkejä. Näin ollen elämänkatsomus voi olla uskonnollinen tai ei-uskonnollinen. Stifoss-Hanssen 1999, 30. Ks. elämänkatsomuksen käsitteellisestä määrittelystä Kallenberg 1987, 14–15; 24; Lindfelt 2003, 56–58.

- 81 Uuden laajennetun spiritualiteetti-käsityksen pohjalta osa englantilaisia sairaalapappeja ehdotti uudenlaisen tavan määrittellä spirituaalihoito (spiritual care), jota he myös käytännön työssään toteuttivat, ainakin niiden potilaiden kanssa, jotka eivät käyttäneet mitään uskonnollista kieltä. Ainsworth-Smith 1998, 385-387; Stoter 2008, 1-16; ks. Rumbold 1994, 46-51; Rumbold 2004. Vastaavasti palliatiivinen hoitoajattelu postmodernissa muodossaan lähtee siitä, että kaikki ihmiset ovat henkisiä. Niinpä kaikki hoitotiimin jäsenet osallistuvat jossakin muodossa spirituaaliin eli henkiseen hoitoon, joka perustuu työntekijöiden ja potilaiden yhteiseen ihmisyyteen. Hoidossa uskonto ja spiritualiteetti erotetaan, ja spiritualiteetti ymmärretään tavallisesti kunkin ihmisen elämän ainutlaatuisen tarkoituksen etsimiseksi. Rumbold 2004, 104–105; Swinton 2004, 38.

- 82 Stifoss-Hanssen 1999, 27.

- 83 Australialainen palliatiivisen hoidon tutkija Pam McGrath on erityisesti tuonut esille, että tarvitaan yhteistä dialogia sellaisen kielen kehittämiseksi, jonka avulla voitaisiin puhua elämän tärkeistä aiheista, kun uskonnollinen kieli ei ole enää käytössä. McGrath 2002, 637, 645. On havaittu, että vakavasti sairaat käyttävät kielen puuttuessa kulttuurista saatuja kristillisiä ilmauksia mutta antavat niille omia merkityksiä, kuten rukous, anteeksianto, kuolleiden omaisten jälleennäkeminen. Kellehear 2000, 150–154.

- 84 Swinton & Pattison 2010, 227.

- 85 Swinton & Pattison 2010, 227.

- 86 Ks. Bregman 2004, 166.

- 87 Clarke 2013, 15. Omaan tutkimukseen sopivan spiritualiteetin määrittelyyn on päädytty niissä suomalaisissa teologisissa väitöskirjoissa, joissa on hyödynnetty avarasti määriteltyä spiritualiteetin käsitettä, kuten Ryhänen 2006; Kuhalampi 2011; Koskela 2011; Saarelainen 2017; Vilja-Mantere 2018.

77 Nolan & Saltmarsh & Leget 2011, 88.

78 Nolan & Saltmarsh & Leget 2011, 88

79 Helander 2005, 249; Kotila 2005, 197.

80 Stifoss-Hanssenin mielestä Upsalan yliopistossa

KIRJALLISUUS

- Ainsworth-Smith, Ian (1998). The Spiritual and Pastoral Dimensions of Chaplaincy Work. *Journal of Interprofessional Care* 12(4), 383–387.
- Bregman, Lucy (2004). Defining Spirituality: Multiple Uses and Murky Meanings of an Incredible Popular Term. *The Journal of Pastoral Care & Counseling* 58(3), 157–167.
- Bregman, Lucy (2014). *Ecology of Spirituality: Meanings, Virtues, and Practices in a Post-Religious Age*. Waco, TX: Baylor University Press.
- Clarke, Janice (2013). *Spiritual Care in Everyday Nursing Practice: A New Approach*. London: Palgrave.
- Coleman, Peter G. (2011). The Changing Social Context of Belief in Later Life. *Belief and Ageing*. Ed. Peter G. Coleman et al. Bristol: The Policy Press, 11–33.
- Emanuel, Ezekiel J. & Linda L. Emanuel (1998). The Promise of a Good Death. *Lancet* 351, Suppl. 2, 21–29.
- Heelas, Paul & Linda Woodhead (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Malden, MA: Blackwell.
- Helander, Eila (2005). Spiritualiteetti kirkkososiologian näkökulmasta. *Teologinen Aikakauskirja* 110(3), 247–252.
- Holloway, Margaret & Sue Adamson & Wilf McSherry & John Swinton (2011). *Spiritual Care at the End of Life: A Systematic Review of the Literature*. Universities of Hull, Staffordshire & Aberdeen. London: Department of Health.
- Kallenberg, Kjell (1987). *Livsåskåding i kris: En empirisk studie*. Diss. Lund: Doxa.
- Kellehear, Allan (2000). Spirituality and Palliative Care: Model of Needs. *Palliative Medicine* 14, 149–155.
- Koskela, Harri (2011). *Lapseni elää aina sydämessäni: Lapsen menetyksen merkitys vanhemman spiritualiteetin muotoutumisessa*. Diss. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 114. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Kotila, Heikki (2003). Spiritualiteetti – ajankohtainen näkökulma. *Spiritualiteetin käsikirja*. Toim. Seppo Häyrynen & Heikki Kotila & Osmo Vatanen. Helsinki: Kirjapaja, 13–23.
- Kotila, Heikki (2005). *Spiritus Dei in naribus meis: Spiritualiteetin käsite aikamme uskonnollisuuden tulkkina*. *Teologinen Aikakauskirja* 110(3), 195–204.
- Kuhalampi, Harri (2010). *Holistic Spirituality in the Thinking of Ellen White*. Diss. University of Helsinki.
- Lindfelt, Mikael (2003). *Att förstå livsåskådningar*. Acta universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Faith and Ideologies 12. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Martsof, Donna S. & Jacqueline R. Mickley (1998). The Concept of Spirituality in Nursing Theories: Differing World-Views and Extent of Focus. *Journal of Advanced Nursing* 27(2), 294–303.
- McCarroll, Pam & Thomas St. James O'Connor & Elizabeth Meakes (2005). Assessing Plurality in Spirituality. *Spirituality and Health: Multidisciplinary Explorations*. Ed. Augustine Meier & Thomas St. James O'Connor & Peter L. VanKatwyk. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 43–60.
- McCarthy, Martha M. (2000). Spirituality in a Post-modern Era. *The Blackwell Reader in Pastoral and Practical Theology*. Ed. James Woodward & Stephen Pattison. Oxford: Blackwell, 192–206.
- McGrath, Alister E. (2000). *Christian Spirituality: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- McGrath, Pam (2002). Creating a Language for “Spiritual Pain” through Research: A Beginning. *Support Care Cancer* 10, 637–646.
- Nolan, Steve & Philip Saltmarsh & Carlo Leget (2011). Spiritual Care in Palliative Care: Working Towards an EAPC Task Force. *European Journal of Palliative Care* 18(2), 86–89.
- Paley, John (2008). Spirituality and Secularization: Nursing and the Sociology of Religion. *Journal of Clinical Nursing* 17(2), 175–186.
- Puchalski, Christina M. (2008). Spirituality and the Care of Patients at the End-of-Life: An Essential Component of Care. *Omega* 56(1), 33–46.
- Puchalski, Christina & al. (2009). Improving the Qua-

- lity of Spiritual Care as a Dimension of Palliative Care: The Report of the Consensus Conference. *Journal of Palliative Medicine* 12(10), 885–904.
- Puchalski, Christina M. & Betty Ferrell (2010). *Making Health Care Whole: Integrating Spirituality into Patient Care*. West Conshohocken, PA: Templeton.
- Rumbold, Bruce D. (1991). Spiritual Dimensions in Palliative Care. *The Creative Option of Palliative Care*. Ed. Patty Hodder & Anne Turley. Victoria: Melbourne City Mission, 110–127.
- Rumbold, Bruce D. (2003). Caring for the Spirit: Lessons from Working with the Dying. *Medical Journal of Australia* 179(9), S11–S13.
- Rumbold, Bruce D. (2004). Spirituality, Health Care and Pastoral Care. *Spirituality and Culture in Pastoral Care and Counselling: Voices from Different Contexts*. Ed. John Foskett & Emmanuel Lartey. Cardiff: Cardiff Academic Press, 101–113.
- Rumbold, Bruce D. (2010). Spiritual and Existential Issues at the End of Life. *When Cancer Crosses Disciplines: A Physician's Handbook*. Ed. Monica Robotin & Ian Olver & Afaf Girgis. London: Imperial College Press, 1139–1160.
- Ryhänen, Timo (2006). *Spirituality of Finnish Peacekeepers*. Diss. University of Helsinki.
- Saarelainen, Suvi-Maria (2017). *Meaningful Life with(out) Cancer: Coping Narratives of Emerging Finnish Adults*. Diss. University of Helsinki.
- Saattohoito (2003). *Saattohoito – valtakunnallisen terveydenhuollon eettisen neuvottelukunnan muistio: Työryhmäraportti*. ETENE-julkaisuja 8. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Stoter, David J. (2008). *Spiritual Aspects of Health Care*. Eugene, OR: Wipf and Stock Publishers.
- Saunders, Cecily (2012). *Cecily Saunders: Selected Writings 1958–2004*. Oxford: Oxford University Press.
- Schneiders, Sandra Marie (1989). Spirituality in the Academy. *Theological Studies* 50, 676–697.
- Sheldrake, Philip (2007). *A Brief History of Spirituality*. Malden, MA: Blackwell.
- Stifoss-Hanssen, Hans (1999). Religion and Spirituality: What a European Ear Hears. *International Journal for the Psychology of Religion* 9(1), 25–33.
- Stoll, Ruth I. (1989). The Essence of Spirituality. *Spiritual Dimensions of Nursing Practice*. Ed. Verna Benner Carson. Philadelphia, PA: W. B. Saunders Company, 4–23.
- Swinton, John (2004). *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a "Forgotten" Dimension*. London: Jessica Kingsley.
- Swinton, John (2006). Identity and Resistance: Why Spiritual Care Needs "Enemies". *Journal of Clinical Nursing* 15(7), 918–928.
- Swinton, John & Stephen Pattison (2010). Moving beyond Clarity: Towards a Thin, Vague, and Useful Understanding of Spirituality in Nursing Care. *Nursing Philosophy* 11(4), 226–237.
- Teinonen, Seppo A. (1975). *Teologian sanakirja*. Helsinki: Kirjaneliö.
- Teinonen, Seppo A. (1979). Johdanto, suomennos, selitykset. Ignatius de Loyola, *Pyhiinvaeltajan kertomus*. Suom. Seppo A. Teinonen. Hengentie 2. Helsinki: Kirjaneliö.
- Teinonen, Seppo A. (1985). Johdanto, suomennos, selitykset. *Pyhä Franciscus ja rouva Köyhyyks: Pyhän Franciscuksen romanssi rouva Köyhyyden kanssa*. Suom. Seppo A. Teinonen. Kristillisen mystiikan klassikot 4. Helsinki: Kirjapaja.
- Tacey, David (2012). Contemporary Spirituality. *Oxford Textbook of Spirituality in Healthcare*. Ed. Mark Cobb & Christina M. Puchalski & Bruce Rumbold. Oxford: Oxford University Press, 473–479.
- Tanyi, Ruth A. (2002). Towards Clarification of the Meaning of Spirituality. *Journal of Advanced Nursing* 39(5), 500–509.
- Thompson, Marjorie J. (1995). *Soul Feast: An Invitation to the Christian Spiritual Life*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.
- Tillich, Paul (1971). *Systematic Theology I–III*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Unruh, Anita M. & Joan Versnel & Natasha Kerr (2002). Spirituality Unplugged: A Review of Commonalities and Contentions, and a Resolution. *Canadian Journal of Occupational Therapy* 69(1), 5–19.

- Vilja-Mantere, Johanna (2018). *Kuin kuvastimesta: Sielunhoidollisen kohtaamisen mahdollisuuksia taidelähtöisessä ryhmätoiminnassa*. Diss. University of Helsinki.
- Virtaniemi, Matti-Pekka (2018). *Elämän tarkoitus ja vakava sairaus: ALS-tautiin sairastuneen eksistentiaalinen prosessi*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 129. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Waaijman, Kees (2002). *Spirituality: Forms, Foundations, Methods*. Leuven: Peeters.
- Waaijman, Kees (2007). Spirituality – A Multifaceted Phenomenon: Interdisciplinary Explorations. *Studies in Spirituality* 17, 1–113.
- Wright, Michael (2004). Good for the Soul? The Spiritual Dimension of Hospice and Palliative Care. *Palliative Care Nursing: Principles and Evidence for Practice*. Ed. Sheila Payne & Jane Seymour & Christine Ingleton. Berkshire: Open University Press, 218–240.